

DOI: 10.31648/pw.9710

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5929-9719>

Andrzej Frycz Modrzewski Cracow University

OGÓLNOROSYJSKI FRONT LUDOWY W SYSTEMIE POLITYCZNYM FEDERACJI ROSYJSKIEJ W LATACH 2011-2022

The All-Russia Popular Front in the political system of Russia in the period of 2011-2022

ABSTRACT: The All-Russia Popular Front (ONF) was established in 2011 as a reaction to the falling popularity of the Russian political elite before the Parliamentary and Presidential elections. It was intended to bypass the party system and the dominant 'party of power' – United Russia, and to ensure a direct relationship between V. Putin and Russian society. The following paper discusses the political circumstances that accompanied the creation of ONF and its evolution and distinguishes the four main functions it plays in the Russian political system: social mobilization, the support of local executives in public services, social control over bureaucrats, and a channel for elite recruitment. In general, it is difficult to clearly define the role of ONF in Russian politics. It seems not to be an autonomous subject of political life (i.e. due to the influence of leading politicians of United Russia) but one of the institutional facades that distort the real character of the Russian regime.

KEYWORDS: All-Russia Popular Front, political system of Russia, authoritarianism in Russia, social mobilization in Russia, civic society in Russia

1. Wstęp

W rozwoju systemu politycznego Rosji w XXI w. można wyróżnić kilka okresów. Punktem wyjścia było objęcie władzy przez W. Putina z początkiem 2000 r., który w wyniku przedterminowych wyborów prezydenckich w marcu tegoż roku został prezydentem Rosji. Jego pierwsza kadencja przebiegła pod hasłem „podnoszenia kraju z kolan”, głównie poprzez centralizację, tj. ograniczenie autonomii poszczególnych jednostek składowych federacji, wzmocnienie pionu władzy wykonawczej oraz wzmocnienie kontroli nad głównymi gałęziami gospodarki i mediami (co dokonywało się m.in. poprzez ograniczenie niezależności oligarchów i środków masowego przekazu). W czasie drugiej kadencji Putina w latach 2004-2008 kontynuowano dotychczasowy kurs, czemu sprzyjała koniunktura gospodarcza i zwiększone przychody budżetu federalnego ze sprzedaży surowców

energetycznych. O ile pierwsza kadencja Putina była przez polityków i obserwatorów zagranicznych postrzegana jako zakończona sukcesem i zbliżająca Rosję ku Zachodowi, to w drugiej kadencji nasiliły się głosy przeciwne. Ich przyczyną było coraz bardziej konfrontacyjne podejście władz Rosji względem zagranicy, a w szczególności próba obrony własnej strefy wpływów przed demokratyzacją dokonującą się w wyniku tzw. kolorowych rewolucji. Podbudową ideową tejże polityki stała się koncepcja „suwerennej demokracji” opracowana przez W. Surkowa (Czachor 2020, 47-69).

Objęcie urzędu prezydenta Rosji przez D. Miedwiediewa w 2008 r. postrzegano jako szansę na liberalizację Rosji i jej bardziej kooperacyjne podejście do kwestii porządku międzynarodowego. Sprzyjać temu wydawała się modernizacyjna retoryka ówczesnego prezydenta. Deklarowano m.in. liberalizację polityczną i ekonomiczną, nacisk na rozwój nowoczesnej gospodarki, edukację i zwalczanie korupcji. W istocie działania władz Rosji nie uległy zmianie, co wydaje się konsekwencją faktu, że premierem w omawianym okresie był Putin, a kluczowe pozycje polityczne zajmowali powiązani z nim *siłowicy*. Modernizacyjna retoryka zanikała już pod koniec kadencji Miedwiediewa (Czachor 2022, 125-138). Coraz bardziej zauważalne i kumulujące się niezadowolone społeczeństwo znalazło swoje ujście w protestach, które rozlewały się po terytorium Rosji, a w szczególności doprowadziły do zamieszek i brutalnych działań władz wobec protestujących na placu Błotnym w Moskwie w grudniu 2011 r. Odpowiedzią na taki rozwój sytuacji, w związku z nadchodzącym cyklem wyborów w latach 2011-2012, stało się niezliberalizowanie polityki, lecz powstanie nowej struktury społecznej w postaci będącego przedmiotem zainteresowania niniejszego artykułu Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego „Za Rosję!” (dalej: ONF).

W 2012 r. na urząd prezydenta Rosji powrócił Putin. Od tego czasu polityczne wahadło w Rosji coraz bardziej wychyla się w kierunku autorytarnego reżimu, który nie tylko tłumi wszelkie głosy niezgodne z linią wyznaczaną przez Putina i *siłowików*, lecz także podważa ukształtowany na początku lat 90. XX w. ład międzynarodowy, czego przejawem była agresja przeciwko Ukrainie w 2014 i 2022 r. Po cyklu wyborczym lat 2011-2012 ONF nie zniknął z rosyjskiej sceny politycznej, choć można było się spodziewać, że jego żywot będzie tak krótkotrwały jak miedwiediewowska koncepcja modernizacji. W minionym dziesięcioleciu ONF stał się elementem systemu politycznego i uczestnikiem polityki krajowej Rosji. Niewątpliwie ONF nie jest szczególnie ważnym podmiotem, „konstrukcją nośną” systemu politycznego Rosji w epoce „dojrzałego putinizmu”, aczkolwiek nadano mu określone funkcje, których treść i sposoby realizacji wymagają bliższej uwagi.

W świetle powyższego celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja okoliczności powstania ONF, zbadanie jego sytuacji prawnej, organizacji wewnętrznej oraz określenie funkcji, które pełni w rosyjskim systemie politycznym. Podkreślić

należy, że do tej pory zagadnienie to doczekało się niewielu przyczynkarskich opracowań zarówno w rosyjskojęzycznej, jak i obcojęzycznej literaturze przedmiotu (Malle 2016; Aburamoto 2019).

2. Okoliczności powstania i ewolucji ONF

Jednym z instytucjonalnych filarów współczesnego systemu politycznego Rosji jest specyficzna konstrukcja systemu partyjnego, w którym, mimo zachowanych pozorów pluralizmu, bezsprzecznie dominuje ugrupowanie Jedna Rosja. W 2001 r. w wyniku przekształceń na scenie partyjnej Rosji po objęciu władzy przez Putina, dawne ugrupowania związane z obozem jelicynowskim, a więc ówczesną elitą władzy: Ojczyzna – cała Rosja, której liderami byli m.in. J. Łużkow i M. Szajmijew, oraz Jedność, której liderami byli S. Szojgu i B. Gryzłow (Ivanov 2008; Słowikowski 2018), dokonały konsolidacji, tworząc Jedną Rosję. Trudno dokonać jednoznacznej charakterystyki ideowej tej partii. Istnieją w niej zarówno kręgi liberalne, przez lata związane z technokratyczną elitą powiązaną z Miedwiediewem, jak i zachowawczo-nacjonalistyczne. Linia partii jest artykułowana jako wtórna wobec kierunku politycznego wyznaczanego przez głowę państwa. Tym samym nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że ugrupowanie to bezwzględnie popiera kurs prezydenta, stanowiąc równocześnie „partię władzy”, tj. ugrupowanie będące zasobem kadrowym rządzących (Sokół 2019). Kształtowanie się systemu partyjnego w Rosji w okresie rządów Putina uwarunkowane było nowym stanem prawnym wprowadzonym w 2001 r. Przyjęte wówczas ustawodawstwo określiło dopuszczalny zakres działalności partii politycznych i ruchów społecznych, zawężając prawo do zgłaszania kandydatów i biernego udziału w wyborach parlamentarnych do wyłącznie zarejestrowanych partii politycznych. Sytuacja ta przyniosła m.in. dwa ważne skutki: po pierwsze, ograniczyła rozwój rosyjskiej sceny partyjnej, gwarantując dominację ugrupowania reprezentującego rządzącą elitę, wspomnianą partię władzy, a opozycję przekształcając w koncesjonowaną przez władzę działalność tworzącą pozory politycznego pluralizmu w Rosji; po drugie, co wynika z powyższego, wytworzyła się – pozostawiając poza systemem partyjnym i agendą publiczną całe rzesze obywateli i ważne problemy społeczne – polityczna „próżnia”, której ewentualne wypełnianie wynikało wyłącznie z decyzji władz państwowych (m.in. podejmowano okresowe akcje zwalczania korupcji, modernizacji gospodarki, poprawy warunków mieszkalnictwa społecznego itd.).

Jedna Rosja w wyborach parlamentarnych w 2003 r. uzyskała większość mandatów, zaś w kadencji 2007-2011 dysponowała większością kwalifikowaną 2/3 głosów. Od przełomu lat 2010 i 2011 datował się spadek poparcia zarówno dla Jednej Rosji, jak i Putina. Pomiędzy grudniem 2010 a styczniem 2011 r. poparcie dla rządzącej partii spadło z 45% do 35% (Politicheskie predpochtheniya). W związku

z perspektywą zbliżających się wyborów do Dumy Państwowej i niepewności dotyczącej wyniku tzw. partii władzy 6 maja 2011 r., na regionalnej konferencji Jednej Rosji w Wołgogradzie, premier Putin przedstawił propozycję powołania do życia ONF jako struktury organizacyjnej umożliwiającej włączenie szerszych mas społecznych, głównie osób bezpartyjnych, do życia publicznego oraz dającej możliwość takim osobom kandydowania do parlamentu z list Jednej Rosji. Już następnego dnia spotkał się on w tej sprawie z przedstawicielami organizacji społecznych, którzy poparli inicjatywę. W wyniku spotkania utworzona została Rada Koordynacyjna ONF, w której skład weszło 17 członków Jednej Rosji i 5 bezpartyjnych. Celem miało być przygotowanie organizacyjnych podstaw działalności ONF nie tylko w perspektywie wyborów parlamentarnych, lecz także, jak stwierdził premier Putin, „kolejnego etapu w rozwoju Rosji” (Vstrecha Putina 2011). Na jego żądanie wiodącą rolę w tworzeniu ONF mieli odgrywać ówczesny wicepremier W. Wołodin oraz sekretarz prasowy premiera D. Pieskow, działania koordynował zaś A. Anisimow, członek Komitetu Wykonawczego Jednej Rosji i koordynator kampanii wyborczych Putina.

Masowe przystępowanie do ONF w pierwszych miesiącach jego istnienia, nagłaśniane jako sukces i dowód poparcia dla Putina, było wynikiem przystępowania doń innych organizacji społecznych, zarówno ogólnokrajowych, jak i lokalnych (Na putinskiy Front ukhodyat 2011). Wśród nich były m.in. Młoda Gwardia Jednej Rosji, Związek Agrariuszy, Zrzeszenie Gospodarstw i Spółdzielni Rolnych, Związek Kobiet Rosji, Związek Emerytów Rosji czy też Związek Weteranów Sił Zbrojnych Rosji. Włączyły się też organizacje biznesowe, w tym „Opora”, „Dielowaja Rossija” czy Rosyjski Związek Przemysłowców i Przedsiębiorców. Do ONF przystępowały również całe kolektywy pracownicze, np. Poczty Rosji i Kolei Rosyjskich. Początkowo przewidywano wyłącznie możliwość członkostwa instytucjonalnego, od czerwca 2011 r. przyjmowano również indywidualne wnioski o członkostwo, co jak stwierdzał Pieskow, wynikało z próśb osób bezpartyjnych i nienależących do organizacji społecznych (Putin prinimaet 2011).

Jeśli chodzi o ideowy aspekt działalności ONF, to kształtował się on przede wszystkim jako ruch proputinowski. Obrazowało to hasło: „Jeśli jesteś za Frontem, to jesteś za Putinem”. Oznacza to, że nie miał on własnej podbudowy doktrynalnej, skupiając się na popieraniu kursu politycznego wyznaczanego przez Putina. Deklaracja programowa ONF określała strukturę jako „zrzeszenie obywateli tworzących koalicję narodowego rozwoju opartą na zasadach obywatelskości, działalności twórczej, wolności i sprawiedliwości” (Opublikovan proyekt 2011). Do pierwotnie zadeklarowanych celów działalności organizacji zaliczało się: 1) zjednoczenie organizacji społecznych, partii politycznych, obywateli podzielających ogólne wartości związane z miłością do Ojczyzny, wzrostem dobrobytu mieszkańców Rosji, wzmocnieniem siły państwa i poszukiwaniem sprawiedliwych rozwiązań problemów społecznych; 2) realizacja zapotrzebowania

na wszystkie konstruktywne idee obywateli i ich organizacji i mechanizmów awansu społecznego; 3) stworzenie ogólnej platformy w celu umożliwienia aktywności wszystkich członków społeczeństwa; 4) zaangażowanie w procesy polityczne różnych organizacji społecznych i partii poprzez struktury Jednej Rosji i wybory parlamentarne (Opublikowan projekt 2011).

Idea społecznego zaplecza Jednej Rosji spowodowała reakcję rosyjskich ugrupowań opozycyjnych, w szczególności Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, odgrywającej w dużym stopniu rolę koncesjonowanej opozycji, która próbowała powołać analogiczną strukturę Pospolite Ruszenie (*Народное ополчение*), jednak nie zakończyło się to sukcesem. W wyborach parlamentarnych w grudniu 2011 r. Jedna Rosja zdobyła większość mandatów w Dumie Państwowej, zaś ponad 1/3 z nich objęły osoby pochodzące z ONF. Wynik ten uznać należy za dowód, że ONF spełnił swoje pierwsze zadanie wyborcze. Nie uchroniło to jednak władz przed koniecznością zmierzenia się z niespotykaną wcześniej falą protestów, których kulminacją była pacyfikacja protestujących na moskiewskim placu Błotnym.

Kolejne zadanie ONF związane było z wyborami prezydenckimi w maju 2012 r. Putin w powstaniu ONF mógł upatrywać swojej szansy na zdystansowanie się od coraz mniej popularnej w społeczeństwie Jednej Rosji. W marcu 2012 r. uznał on powstanie ONF za odpowiedź na „społeczną potrzebę kontroli ze strony nieobojętnych na los kraju obywateli i organizacji społecznych nad wykonaniem dekretów i zarządzeń głowy państwa, a także aktywnej pomocy obywateli w walce z korupcją, która opanowała kraj” (Zasedanye mezhregional'nogo 2012). Wynik wyborczy ubiegającego się o trzecią kadencję Putina, po 4-letniej przerwie, gdy urząd głowy państwa sprawował Miedwiediew, nie był jednak zagrożony. Zdobył w nich 63,3% głosów. Wkrótce po wyborach, 7 maja 2012 r., nowy prezydent wydał 11 dekretów określających ambitne wskaźniki rozwoju społeczno-gospodarczego, które Rosja winna osiągnąć w kolejnych latach, tzw. dekrety majowe. Monitorowanie ich realizacji, spoczywające na rządzie i podległym mu organom, oraz wskazywanie uchybień stało się ważną częścią aktywności ONF. Ponadto sformułowane rok wcześniej cele ONF zostały zastąpione tezami z programu wyborczego nowego prezydenta. Tym samym można twierdzić, że jedynym źródłem legitymacji ONF była wola Putina, zaś bezpośrednie odwoływanie się tejże struktury do wyznaczonych przez prezydenta kierunków polityki mogło rodzić pytania o przyszłość Jednej Rosji.

W związku ze wspomnianymi majowymi dekretami ONF utworzył pięć grup roboczych, których celem było nadzorowanie realizacji treści wzmiankowanych aktów prawnych. Były to grupy: Społeczeństwo i władza; Sprawiedliwość społeczna; Wyształcenie jako podstawa tożsamości narodowej; Uczciwa i efektywna gospodarka; Jakość życia codziennego.

Formalna instytucjonalizacja ONF nastąpiła dopiero w czerwcu 2013 r., gdy organizacja została zarejestrowana w formie prawnej stowarzyszenia. Przyjęty wówczas statut ONF istotnie rozszerzył spektrum celów swojej działalności.

Znalazły się tam postulaty solidarności społecznej, modernizacji gospodarki, rozwoju nauki i krzewienia patriotyzmu (Ustav ONF). ONF rozbudowywał swoje terenowe oddziały, podejmując rozmaite inicjatywy, które miały zbliżyć do go społeczeństwa. Jedną z najgłośniejszych akcji z lat 2013-2014 były „Listy na front”, tj. możliwość zgłaszania swoich uwag i propozycji dotyczących funkcjonowania organów władzy. Przed wyborami parlamentarnymi w 2016 r. ONF został zaproszony do współpracy z Jedną Rosją przy opracowaniu jej programu wyborczego (K partyinoy programme 2016). Do Dumy w 2016 r. ONF wprowadził ponad 70 deputowanych, aczkolwiek nie utworzył odrębnej frakcji parlamentarnej.

W końcu sierpnia 2017 r. utworzona została Młodzieżówka ONF (*Молодёжка ОНФ*), której celem była współpraca z osobami poniżej 35 roku życia. Przedsięwzięcia teje grupy wpisują się w ogólne cele działalności ONF, aczkolwiek ze specyfiką uwzględniającą krąg młodszych obywateli.

Po kolejnych wyborach prezydenckich, 7 maja 2018 r. Putin podpisał dekret nr 204 „O celach narodowych i zadaniach rozwoju strategicznego Federacji Rosyjskiej do 2024 roku” (Ukaz nr 204). W czerwcu tegoż roku Sztab Centralny ONF sformułował nowe obszary swojej działalności, które współgrały z kierunkami wytyczonymi we wspomnianym dekrete. Należały do nich: demografia; służba zdrowia; edukacja; mieszkalnictwo i sprawy miejskie; ekologia; bezpieczne i dobrej jakości drogi; wydajność pracy i wsparcie zatrudnienia; gospodarka cyfrowa; kultura; mała i średnia przedsiębiorczość, wsparcie indywidualnej przedsiębiorczości; współpraca międzynarodowa i eksport. W dniu 24 października 2018 r. na posiedzeniu Rady ds. Planowania Strategicznego zaproponowano oficjalne włączenie ONF w proces monitorowania rezultatów wdrażania dekretu nr 204 w zakresie jakości życia (Protokol zasedaniya 2018).

3. Współczesny status prawny i struktura ONF

Jak wskazano, od momentu ogłoszenia powstania ONF 6 maja 2011 do połowy czerwca 2013 r. struktura ta nie była sformalizowana. Przyczyn tego stanu rzeczy mogło być kilka: pośpiech władz związany ze spadkiem poparcia dla Jednej Rosji na przełomie 2010 i 2011 r. oraz stosunkowo krótki czas na procedurę tworzenia organizacji w kontekście nadchodzących wyborów parlamentarnych, niepewność odnośnie do tego, jaka będzie społeczna reakcja na powstanie ONF, oraz brak jasnej wizji, jaką rolę organizacja winna pełnić: czy być społecznym elementem uzupełniającym działalność Jednej Rosji, czy też wręcz zastąpić tę tracącą popularność i zaufanie partię. Kwestia ta była przedmiotem uwagi nie tylko polityków, lecz także rosyjskich politologów, którzy wskazywali, że możliwa jest też „trzecia droga”, tj. ludowładztwo oparte na włączeniu obywateli w procesy podejmowania decyzji politycznych poza równoległe funkcjonującymi

mechanizmami partyjnymi (Dzhioyeva 2012, 7). W okresie tym ONF był rozmaicie postrzegany i nazywany nawet przez wysokich rangą biurokratów. Ówczesny przewodniczący Dumy Państwowej B. Gryzłow nazywał ONF organizacją społeczną, sekretarz prezydium Jednej Rosji A. Isajew – ruchem społecznym, zaś Putin – zjednoczeniem społecznym (Sergiyev 2011, 63). Przez pewien czas politycy twierdzili, że status ONF nie będzie uregulowany ustawowo, tzn. nie będzie nadany mu charakter instytucji publicznej, ani nie będzie nawet uzyskiwać statusu osoby prawnej.

Sytuacja zmieniała się po zrealizowaniu przez ONF celów wyborczych w 2011 i 2012 r. Wówczas to rozpoczęła się praca zmierzająca do jego instytucjonalizacji. Regionalni mężowie zaufania Putina w wyborach prezydenckich otrzymali zadanie tworzenia terenowych struktur organizacji. Zaangażowani weń byli, zależnie od poszczególnych jednostek składowych federacji, działacze Jednej Rosji, kierownicy lokalnych administracji obwodowych i miejskich, organizacji i instytucji społecznych, dużych przedsiębiorstw, instytucji naukowych, szpitali (Anisimov | Nolev 2019, 168). Proces organizacyjny trwał do czerwca 2013 r. Wówczas to, w dniach 11-12 czerwca 2013 r., odbył się zjazd założycielski ONF. Przyjęte zostały wtedy dwa podstawowe dokumenty organizacji: statut, zgodnie z którym jej pełna nazwa brzmi Ogólnorosyjski Ruch Społeczny „Ludowy Front ‘Za Rosję’” (Ustav ONF) oraz manifest „My – za Rosję!” (Manifest dvizheniya). Treść obu aktów współbrzmiała, toteż zasadne jest przytoczenie *in extenso* celów organizacji zawartych w statucie:

1. Sprzyjanie jedności i wzajemnemu zaufaniu, współpracy i obywatelskiej solidarności w imię historycznego sukcesu Rosji, jej wolności, rozkwitu, pomyślności bezpieczeństwa;
2. Sprzyjanie rozwojowi Rosji jako:
 - silnego, wolnego, suwerennego państwa będącego liderem rozwoju i ośrodkiem przyciągania wielu innych państw;
 - silnej, nowoczesnej, konkurencyjnej gospodarki nowych branż i produkcji, rozwiniętego rolnictwa, nowych miejsc pracy, prestiżu pracy i możliwości prowadzenia działalności przez dla każdą osobę;
 - kraju wzrostu demograficznego, opartego na rodzinie, trosce o dzieci i kolejne pokolenia, zachowaniu wielonarodowego ludu rosyjskiego, priorytetowego rozwoju edukacji, ochrony zdrowia, nauki, kultury;
 - kraju o współczesnych standardach jakości życia, troski o środowisko naturalne i ekologię, nowoczesnej infrastruktury i dobrze urządzonego życia wszystkich rosyjskich regionów;
 - społeczeństwa wolnych ludzi sukcesu, zbudowanego na wartościach miłości i szacunku do swojego państwa, sprawiedliwości wzajemnego poszanowania i obywatelskiej solidarności;
3. Wsparcie i zapewnienie bezpośredniego i stałego dialogu pomiędzy obywatelami a prezydentem, monitoringu społecznego i kontroli obywatelskiej w zakresie

wykonywania ustaw, inicjatyw prezydenta i innych priorytetowych decyzji i programów państwowych;

4. Włączenie obywateli, organizacji i instytucji społeczeństwa obywatelskiego w stałą, wspólną pracę w zakresie określenia priorytetów rozwoju Rosji, współdziałanie na rzecz rozszerzenia możliwości ludowładztwa, rzeczywistego uczestnictwa wszystkich aktywnych i nieobojętnych obywateli w wypracowanie decyzji organów władzy państwowej i samorządu lokalnego;
5. Wzmocnienie partnerstwa społecznego i obywatelskiej pomocy wzajemnej, wsparcie organizacji społecznych, działalności społecznej, wolontariatu i innych twórczych inicjatyw obywatelskich w celu rozwiązania najważniejszych kwestii rozwoju kraju (Ustav ONF).

W świetle statutu ONF na system jego organów składa się: Zjazd Ruchu, Sztab Centralny Ruchu, który wyłania Komitet Wykonawczy (przewodniczący i 5 współprzewodniczących) oraz Centralna Komisja Rewizyjna (15 osób). Na zjeździe ogłoszony został Lider Ruchu w osobie Putina. Przyjęto uchwałę o powołaniu oddziałów regionalnych ONF w każdym z podmiotów federacji. Zjazdy Ruchu są zwoływane w miarę potrzeb, zaś bieżącą pracą organizacji kieruje Sztab Centralny Ruchu. W jego gestii znajduje się określanie schematu organizacyjnego i tworzenie centrów skupiających się na monitoringu poszczególnych kwestii (np. jakości służby zdrowia, oświaty, rozwoju kultury). Dochody organizacji pochodzą z darowizn oraz jej działalności operacyjnej.

Podkreślić należy, że ONF nie jest we współczesnej Rosji jednym „pasem transmisyjnym” pomiędzy elitą władzy a społeczeństwem. Równoległe od 2005 r. funkcjonuje Izba Społeczna Federacji Rosyjskiej, której geneza sięga jeszcze 1994 r. (Abakumov 2005). O ile Izba Społeczna ma ustawowo uregulowany status ciała wybieralnego, kadencyjnego i jest swojego rodzaju elitarnym gremium doradczym, zasiadają w niej bowiem osoby „zasłużone dla państwa i społeczeństwa”, o tyle ONF z założenia jest organem ludowym, mającym reprezentować stanowisko obywatelskie. Stan faktyczny można zweryfikować poprzez zbadanie składu osobowego jego najwyższych organów. Obecnie na czele Komitetu Wykonawczego ONF stoi M. Kuzniecowa, poprzednio związany z administracją obwodu moskiewskiego (ostatnio w randze wicegubernatora). Ponadto w jego skład wchodzi: prezydent Narodowego Instytutu Badawczego Chirurgii Dziecięcej i Traumatologii L. Roszał, kierowniczka fundacji „Talent i Sukces” J. Szmieliowa, generalny dyrektor firmy KamAZ S. Kogogin, prorektor Rosyjskiej Akademii Gospodarki Narodowej i Administracji Publicznej oraz kierownik organizacji pozarządowej „Rosja – kraj możliwości” A. Komissarow, a także deputowana Dumy Państwowej reprezentująca Jedną Rosję J. Cunajewa (Kuzniecowa izbrali 2021). Świadczy to jednoznacznie, że kierownictwo organizacji jest wręcz częścią elit władzy, ich kariera zawodowa została zbudowana dzięki lojalności wobec współczesnej rosyjskiej nomenklatury.

„Społeczny” charakter ONF znalazł odzwierciedlenie w jego formie prawnej i rejestracji jako organizacji społecznej, a więc formalnie niebędącej podmiotem zależnym od władz. Zgodnie z ustawą federalną nr 82-FZ „O organizacjach społecznych” z 19 maja 1995 r. (Federalny zakon) organizacja społeczna została zdefiniowana jako „dobrowolne, samorządne, niekomercyjne zrzeszenie utworzone z inicjatywy obywateli połączonych wspólnotą interesów, realizacją wspólnych celów wskazanych w statucie danego zjednoczenia społecznego” (art. 5). Do prawnych form organizacji społecznej ustawa zalicza: organizację społeczną, ruch społeczny, fundację, instytucję społeczną, partię polityczną. Podmiotom tym ustawa gwarantuje samodzielność działalności i niezależność wobec organów władzy publicznej, nakładając jednocześnie obowiązek funkcjonowania w granicach prawa i podleganie nadzorowi ze strony organów państwowych w przedmiocie legalności. Organizacje społeczne mają prawo upubliczniania informacji o swojej działalności, w tym poprzez prowadzenie środków komunikacji masowej, uczestnictwa w wypracowywaniu decyzji podejmowanych przez organy władzy lokalnej, a w ograniczonym zakresie również władze federalne.

Współcześnie ONF funkcjonuje jako stowarzyszenie ogólnokrajowe, dla otrzymania tego statusu niezbędne było uruchomienie oddziałów w przynajmniej połowie jednostek składowych federacji. Obecnie oddziały ONF istnieją we wszystkich podmiotach Rosji, w tym na anektowanym Krymie i w Sewastopolu. Na szczeblu centralnym ONF określa priorytetowe kierunki swojej działalności, które realizowane są przez oddziały regionalne stowarzyszenia. Wskazać należy, że poszczególne przedsięwzięcia realizowane są przez oddziały ONF z różną intensywnością. Uwarunkowane jest to w dużym stopniu aktywnością lokalnych działaczy stowarzyszenia.

4. Funkcje realizowane przez ONF w systemie politycznym Rosji

W celu określenia roli ONF w systemie politycznym Rosji uprawnione wydaje się wyróżnienie czterech kluczowych funkcji, które organizacja realizuje, i zobrazowanie ich wybranymi przykładami. Podkreślić należy, że aktywność ONF w poszczególnych regionach Rosji jest różna, toteż zaprezentowany poniżej uogólniony obraz przy bliższej analizie odrębnych przypadków może wykazywać nieco inne charakterystyczne cechy.

4.1. Funkcje reprezentacji i mobilizacji społecznej

Tworzenie organizacji społecznych, wtórnych wobec już istniejących podmiotów, w tym partii politycznych, jest zjawiskiem znanym i praktykowanym głównie w sytuacjach przesilenia społecznego. Ich celem jest konsolidacja różnych środowisk

i manifestowanie przez nie wsparcia dla rządzących bądź dla opozycji dążącej do przejęcia władzy. Przykładami organizacji mającej na celu artykułowanie poparcia dla władz są m.in. funkcjonujący w Polsce od 1952 r. Front Jedności Narodu, w 1956 r. przekształcony we Front Narodowy, zaś w latach 1982-1983 (w czasie stanu wojennego) działający pod nazwą Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego, czy też istniejący od 1973 r. do końca rządów S. Husajna Postępowy Narodowy Front Iraku, konsolidujący wokół partii Baas inne ugrupowania.

W związku ze spadkiem zaufania do Jednej Rosji celem ONF stało się zmobilizowanie i związanie z agendą polityczną partii władzy szerokiego kręgu wyborców. Było to tym ważniejsze, że na przełomie 2011 i 2012 r. przez Rosję przetoczyły się fale protestów. Bezpośrednio wiązały się one z niezadowoleniem z wyników wyborów parlamentarnych, jednak ich głębszą przyczyną było narastające niezadowolenie z sytuacji społecznej czy też rozczarowanie sposobem sprawowania władzy przez Jedną Rosję, zarówno w wymiarze ogólnokrajowym, jak i lokalnym. Ówczesne protesty łączyło hasło Jedna Rosja – partia oszustów i złodziei (*партия жуликов и воров*) (Yeliferova 2012, 8).

Jak wskazano, do ONF przystąpiło wiele organizacji społecznych a także bezpartyjnych obywateli. W celu mobilizacji politycznej społeczeństwa przedstawiona została idea Programu Ludowego (Narodnaya programma), który miał być wspólnym programem wyborczym kandydatów Jednej Rosji w wyborach parlamentarnych w 2011 r. Program formalnie powstawał w wyniku szerokich konsultacji społecznych, które zostały uwzględnione w toku ostatecznego opracowania dokumentu przez specjalnie w tym celu powołany Instytut Badań Społeczno-Ekonomicznych i Politycznych (dalej: ISEPI), na czele którego stanął D. Badowski, dotychczasowy pomocnik wicepremiera Rosji, a od 2012 r. zastępca kierownika wydziału polityki wewnętrznej Administracji Prezydenta Rosji. Program miał być przyjęty przez Federalną Radę Koordynacyjną ONF, a następnie zatwierdzony przez zjazd Jednej Rosji. Oficjalnie, ze względu na 1,5 mln propozycji i uwag obywateli, ograniczono się do przyjęcia przez Jedną Rosję na zjeździe 24 września 2011 r. jako programu wyborczego wystąpień Miedwediewa i Putina (Edinorossy uslyshali golosa 2011).

Ponadto ONF miał służyć wyłonieniu lepszych kandydatów na deputowanych Dumy Państwowej startujących z list Jednej Rosji w wyborach parlamentarnych w 2011 r. Wynikało to z faktu, że w ramach Jednej Rosji od 2007 odbywały się tzw. prawyборы kandydatów na deputowanych. W 2011 r. prawyборы równolegle organizowała Jedna Rosja i ONF (wprowadzono taką samą liczbę reprezentantów obu podmiotów), zaś wyłonionym w procedurze bezpartyjnym członkom ONF umożliwiono start w wyborach z list partyjnych Jednej Rosji, gwarantując, że w każdej trójce kandydatów w danym regionie przynajmniej jeden będzie reprezentantem ONF. Do udziału w prawyborach uprawnieni byli wszyscy obywatele Rosji posiadający prawa wyborcze.

Oceniając realizację funkcji reprezentacji i mobilizacji społecznej przez ONF, podkreślić należy, że istotna była ona w cyklu wyborczym 2011-2012. Dzięki powołaniu ONF udało się nieco złagodzić narastającą niechęć wyborców względem Jednej Rosji, włączyć w procesy polityczne różne organizacje społeczne, które poniekąd legitymizowały wciąż zachowującą swoją pozycję partię władzy, gwarantując jej kolejny sukces w wyborach parlamentarnych. Ponadto powstanie ONF służyło przyspieszeniu rotacji kadr w Jednej Rosji i eliminacji niektórych polityków w wyniku koteryjnych wewnątrzpartyjnych walk, oficjalnie jednak ustępujących miejsca bezpartyjnym członkom ONF. Mechanizm konsultacji programu wyborczego Jednej Rosji i umożliwienie członkom ONF startu w wyborach parlamentarnych z jej list był praktykowany również w 2016 i 2021 r.

4.2. Funkcje wspomagające lokalne władze wykonawcze

Wypełnianie przez ONF funkcji swoistego „pasa transmisyjnego”, kanału komunikacji pomiędzy społeczeństwem a elitami władzy unaocznia dysfunkcjonalność rosyjskiego systemu partyjnego, a w szczególności specyfikę funkcjonowania Jednej Rosji jako ugrupowania faktycznie monopolizującego scenę partyjną zarówno na poziomie federalnym, jak i regionalnym. Partia ta, posiłkując się działalnością ONF, udowadnia swój specyficzny charakter partii władzy, która funkcjonuje jako zaplecze rządzącej elity i swoją dalszą egzystencję zawdzięczać będzie utrzymaniu status quo w teście elicie, a nie woli społeczeństwa, manifestowanej w trakcie kolejnych wyborów parlamentarnych, prezydenckich i lokalnych.

W momencie jego powstania na ONF nałożono zadanie sprzyjania rozwojowi społeczno-gospodarczemu oraz współdziałania z władzami w tym zakresie. Po wydaniu wzmiankowanych dekretów majowych w działalności struktury nacisk położono na tę kwestię, monitorując realizację ich dyspozycji w rozmaitych sferach życia społecznego i oceniając wpływ na jakość życia Rosjan. W późniejszym okresie, w szczególności w 2018 r., ONF został włączony w wykonywanie zadań publicznych spoczywających na lokalnych władzach poszczególnych jednostek administracyjnych Rosji (zarówno szczebla obwodowego, jak i rejonowego). Działalność ta nabrała bardziej zorganizowanego charakteru niż wcześniejsze dość spontaniczne monitorowanie wdrażania dekretów majowych. Przykładem tego typu działalności są dwa, realizowane na terenie całej Rosji, projekty: Inspekcja drogowa ONF oraz Generalne porządki. W ich ramach obywatele mogli wskazywać drogi wymagające pilnego remontu oraz miejsca, gdzie dokonywane jest nielegalne gromadzenie odpadów komunalnych i przemysłowych. W ostatnich latach podjęto rozmaite działania proekologiczne, związane z ochroną zdrowia, rozwojem kultury, wsparciem seniorów. Są to zagadnienia polityki publicznej, za którą co do zasady odpowiadają władze. Zaangażowanie ONF ma być wyrazem głosu społecznego, wskazującego urzędnikom sprawy wymagające priorytetowego zaangażowania.

4.3. Funkcje kontroli społecznej

W przytoczonej wcześniej wypowiedzi Putina z marca 2012 r. o roli ONF jako narzędziu społecznej kontroli nad wykonywaniem dekretów prezydenta i prewencji korupcji upatrywać można próby zainicjowania swoistego ludowładztwa, będącego też wyrazem braku zaufania do innych instytucji publicznych, takich jak parlament, rząd i sądownictwo. Jest to też aktualizacja archetypu „dobrego cara i złych bojarów”.

Putin jako jeden z głównych celów ONF, obok stworzenia bezpartyjnym obywatelom możliwości kandydowania w wyborach parlamentarnych z list Jednej Rosji, wskazał społeczną kontrolę nad organami władzy, zwłaszcza w kwestii zaspokajania bieżących potrzeb publicznych i zwalczania korupcji. Programem wpisującym się w tę funkcję ONF jest program Za uczciwe zakupy, którego celem stała się prewencja zjawisk korupcyjnych w zakresie zamówień publicznych. Jego pojawienie się wiązać należy z inicjatywą A. Nawalnego, który dzięki upublicznianiu przypadków korupcji osiągnął takim poziomem popularności w społeczeństwie, że władze potraktowały go jako swojego głównego oponenta (Aburamoto 2019, 12-13).

Odnotować należy, że w zakresie kontroli społecznej nad organami władzy ONF osiągnął kilka dość spektakularnych sukcesów. W wyniku ujawnienia opieszałości w wykonywaniu zadań, popełnienia przestępstw korupcji oraz presji ze strony ONF na rzecz ukarania odpowiedzialnych za nie osób stanowiska gubernatorów utracili M. Jurewicz (obwód czelabiński), N. Denin (obwód briański), W. Jurczenko (obwód nowosybirski) czy A. Choroszawin (obwód sachaliński). Inni wysocy rangą urzędnicy spotykali się ze strony ONF z krytyką dotyczącą sposobu zarządzania sprawami publicznymi oraz wydatkowaniem środków publicznych. Trudno jednoznacznie ustalić, czy realizacja tej funkcji faktycznie skutkowałą dymisjami, czy też mechanizm kontroli, w który wyposażono ONF, służył jako sposób organizacji wewnętrznych „czystek” wykorzystywany do międzykoteryjnych walk w elicie władzy. Niezależnie od powyższego na użytek społeczny sformułowano przekaz o skuteczności „kontroli ludowej” nad urzędnikami, a także efektywnego reagowania przez głowę państwa na tego typu zjawiska.

4.4. Funkcja kanału rekrutacji elit

Jak wskazano wyżej, deklarowana jako społeczna kontrola działalności organów władzy ze strony aktywu ONF niejednokrotnie przyczyniała się do rotacji na wyższych stanowiskach urzędniczych. Okoliczność ta uzasadnia zbadanie, czy ONF jest instrumentem służącym rekrutacji i kooptacji do elity władzy. Jest to kwestia ważna, każdy bowiem ukształtowany niepluralistyczny system polityczny różnymi sposobami dąży do zapewnienia sobie ciągłości i odtwarzania. Jednym ze sposobów jest włączanie do elity nowych osób, umożliwiając im stopniowy awans w formalnej i nieformalnej hierarchii poszczególnych koterii władzy. Przyjrzenie się

karierze kilku czołowych działaczy ONF pozwala na potwierdzenie, iż organizacja daje szansę na polityczny awans.

W 2016 r. mandat parlamentarny z list Jednej Rosji uzyskała N. Kostenko, dziennikarka, która w 2013 podjęła pracę w ISEPI i w tym samym roku została członkinią Komitetu Wykonawczego ONF.

W 2017 r. nowo utworzoną Młodzieżówką ONF kierował I. Kastiukiewicz, który poprzednio był działaczem sportowym (związek aikido), związanym z pierwszym zastępcą kierownika Administracji Prezydenta S. Kirijenką. Rok później został członkiem Rady przy prezydencie Rosji ds. polityki w zakresie ochrony rodzin i dzieci, zaś w 2021 z list Jednej Rosji uzyskał mandat deputowanego Dumy Państwowej.

W 2018 r. przewodniczącym Komitetu Wykonawczego ONF został M. Razwożajew, który poprzednio był jednym z wiceministrów ds. Kaukazu Północnego i pełniącym obowiązki głowy Republiki Chakasja. W 2020 objął on stanowisko gubernatora Sewastopola, jednego z trzech miast, któremu prawodawstwo rosyjskie nadało status miasta o znaczeniu federalnym.

Tym samym można stwierdzić, że ONF służy jako kanał rekrutacji do elit władzy i jest miejscem elitystycznej „socjalizacji”, tj. przygotowania do służby w wyższym aparacie państwowym. Co więcej, przepływy kadrowe członków elit władzy odbywają się w dwóch kierunkach, tj. zarówno do ONF, jak i z tej organizacji. Tym samym uznać należy, że organizacja nie jest swoistym „przedstonkiem” do salonów władzy, lecz stała się trwałym elementem instytucjonalnym współczesnego systemu politycznego Rosji.

5. Zakończenie

ONF powstał w 2011 r. w obliczu spadającego poparcia społecznego dla Jednej Rosji i związanych z nią politycznych liderów. Celem organizacji, która formalnie zarejestrowana została dopiero w połowie 2013 r., było włączenie obywateli w procesy sprawowania władzy oraz usprawnienie komunikacji pomiędzy władzami a obywatelami. Tym samym potwierdzenie znajduje funkcjonująca w obiegu naukowym teza, że rosyjski reżim nie może całkowicie ignorować zmieniających się nastrojów społecznych i zmuszony jest poszukiwać mechanizmów odnawiania swojej legitymacji (Rose | Mishler | Munro 2011). Z powyższego badania wynika, że powstały w 2011 r. i funkcjonujący do chwili obecnej ONF stał się trwałym elementem systemu politycznego Rosji, choć można powątpiewać o jego rzeczywistym znaczeniu i niezależności. Inicjatywa jego powstania, kierunki i skala działania ONF były wynikiem decyzji władz federalnych. Dokonana poprzez ONF mobilizacja społeczna w latach 2011-2012 umożliwiła elicie władzy przetrwanie

do kolejnego etapu rozwoju systemu politycznego i kolejnych narzędzi mobilizacji, którymi w 2014 r. stała się agresja na Ukrainę i aneksja Krymu.

Centralizacja ONF, sterowanie jego podstawową działalnością przez elity władzy, w tym poprzez mechanizm partyjny Jednej Rosji – choć znajduje wyjaśnienie na gruncie teoretycznym, sterowana bowiem przez rządzących mobilizacja jest zbiorowym działaniem ukierunkowanym na określone cele (Tilly 2004) – jawi się jako zaprzeczenie zadeklarowanej w 2011 r. idei stworzenia kanału komunikacji pomiędzy rządzącymi a społeczeństwem i możliwości lepszej artykulacji interesów społecznych. Jednak model funkcjonowania ONF, z bezpośrednią podległością głowie państwa i bezwarunkową akceptacją jego polityki, znajduje uzasadnienie na gruncie przywództwa totalitarnego (Bäcker | Rak 2019, 11).

W dotychczasowej działalności ONF można wyróżnić dwa okresy. Pierwszy obejmuje lata 2011-2012, gdy został on powołany w celu zapewnienia sukcesu „partii władzy” w wyborach parlamentarnych na szczeblu federalnym i poszczególnych jednostek składowych Rosji. Tworzony był z dużym zaangażowaniem władz i wykorzystywany w celach mobilizacji politycznej społeczeństwa. Słuszne wydaje się scharakteryzowanie ONF w danym okresie nie jako struktury politycznej, lecz politotechnologicznej, a więc sztucznego tworu wytworzonego w doraźnych celach wyborczych (Yeliferova 2012, 11). W związku z powyższym w okresie tym wyraźnie przejawiała się funkcja reprezentacji i mobilizacji społecznej. Drugi okres obejmuje czas po 2012 r., gdy ONF stracił „efekt świeżości”, zaczął być traktowany jako swoista „obudowa instytucjonalna” Jednej Rosji i pas transmisyjny łączący władze ze społeczeństwem. W tym czasie wyraźniej zaczęły przejawiać się inne funkcje ONF: wspomagające lokalne władze wykonawcze i kontrolne oraz mechanizmu rekrutacji elit władzy. Taka ewolucja działalności organizacji wydaje się logiczna i jest pokłosiem ogólnej niechęci rosyjskiego społeczeństwa do systemu partyjnego i polityki. Społeczny, niepartyjny charakter ONF wydawał się pozwalać elicie władzy, a w szczególności Putinowi, realizować wobec społeczeństwa te cele, których nie udawało się osiągnąć poprzez struktury partyjne Jednej Rosji.

Poza niniejszym studium pozostają inne ważne kwestie dotyczące działalności ONF, w tym wzajemne relacje (współpraca, rywalizacja i konflikty) pomiędzy stowarzyszeniem a Jedną Rosją, rola stowarzyszenia jako swoistego banku kadr federalnej elity władzy i elit regionalnych, specyfika i zakres działalności ONF w poszczególnych częściach składowych Rosji. Na odrębną uwagę zasługuje również kwestia reakcji ONF na konflikt rosyjsko-ukraiński toczący się od lutego 2022 r. i perspektywy tejże organizacji w zmieniających się realiach wewnątrzpolitycznych Rosji.

Bibliografia

- АБАКУМОВ, С. А. (2005), *От Grazhdanskogo foruma do sozdaniya Obshchestvennoy palaty RF (2001-2005)*. Moskva. [Абакумов, С. А. (2005), *От Гражданского форума до создания Общественной палаты РФ (2001-2005)*. Москва.]
- АВУРАМОТО, М. (2019), *The Politics of Anti-Corruption Campaigns in Putin's Russia: Power, Opposition, and the All Russia People's Front*. In: *Europe-Asia Studies*. 71(3), 408-425.
- АНИСИМОВ, И. В. | НОЛЕВ, Е. В. (2019), *ОНФ в Республике Бурятия: участие гражданского общества в реализации важнейших направлений государственной политики*. W: *Vlast'*. 6, 167-171. [Анисимов, И. В. | Нолев, Е. В. (2019), *ОНФ в Республике Бурятия: участие гражданского общества в реализации важнейших направлений государственной политики*. W: *Власть*. 6, 167-171.]
- БÄCKER, R. | РАК, J. (2019). *Epigonic Totalitarianism in Russia*. W: *Politeja*. 5(62), 7-19.
- СЗАСНОР, R. (2020), „Suwerenna demokracja”: geneza, treść, krytyka współczesnej rosyjskiej myśli polityczno-prawnej. W: *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. 42(3), 47-69.
- СЗАСНОР, R. (2022), *Концепция модернизации Росии в okresie prezydentury Dmitrija Miedwediewa (2008-2012)*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XIII/2, 125-138.
- ДЗНЮЕВА, V. A. (2012), *Perspektivnost' Obshcherossiyskogo Narodnogo fronta kak innovatsionnoy sostavlyayushchey v oblasti partiynogo stroitel'stva*. W: *Sovremennyye issledovaniya sotsial'nykh problem*. 4(12), 1-11. [Джиоева, В. А. (2012), *Перспективность Общероссийского Народного фронта как инновационной составляющей в области партийного строительства*. W: *Современные исследования социальных проблем*. 4(12), 1-11.]
- Edinorossy uslyshali golosa (2011). [Единороссы услышали голоса] W: <https://www.gazeta.ru/politics/elections2011/2011/10/> (dostęp: 3.01.2023).
- Federal'nyi zakon „Ob obshhestvennykh ob'edineniyakh ot 19.05.1995 g. No 82-FZ. [Федеральный закон «Об общественных объединениях» от 19.05.1995 г. № 82-ФЗ.] W: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6693/?ysclid=lckwb5vs9n438421938 (dostęp: 3.01.2023).
- IVANOV, V. V. (2008), *Partiya Putina. Istoriya „Yedinoj Rossii”*. Moskva. [Иванов, В. В. (2008), *Партия Путина. История «Единой России»*. Москва.]
- K partiynou programme privlekuť bespartijnykh (2016). [К партийной программе привлекают беспартийных] W: <https://www.kommersant.ru/doc/2918656> (dostęp: 3.01.2023).
- Kuznecova izbrali glavoy ispolkoma ONF (2021). [Кузнецова избрали главой исполкома ОНФ (2021).] W: <https://ria.ru/20211221/onf-1764703521.html> (dostęp: 3.01.2023).
- MALLE, S. (2016), *The All-Russian National Front – for Russia: a new actor in the political and economic landscape*. W: *Post-Communist Economies*. 28(2), 199-219.
- Manifest dvizheniya „Narodnyi front za Rossiyu”. [Манифест движения «Народный фронт за Россию».] W: <https://rg.ru/2013/06/12/manifest-onf-anons.html?ysclid=lckh3k9gby520788328> (dostęp: 3.01.2023).
- Na putinskiy Front ukhodyat tselymi gorodami (2011). [На путинский Фронт уходят целыми городами] W: <https://www.newsru.com/%20russia/01jun2011/usenafont.html> (dostęp: 3.01.2023).
- Opublikovan proyekt deklaratsii obobrazovaniy Obshcherossiyskogo narodnogo fronta (2011). [Опубликован проект декларации об образовании Общероссийского народного фронта] W: <https://rg.ru/2011/05/16/front.html?ysclid=lckvul7ann636211878> (dostęp: 3.01.2023).
- Politicheskie predpochteniya naseleniya: restingi partiy (2011). [Политические предпочтения населения: рейтинги партий]. W: <https://www.levada.ru/2011/02/01/politicheskie-predpochteniya-naseleniya-rejtingi-partij/> (dostęp: 3.01.2023).
- Protokol zasedaniya Soveta po strategicheskomu razvitiyu i natsproyektam (2018). [Протокол заседания Совета по стратегическому развитию и нацпроектам] W: www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/59037 (dostęp: 3.01.2023).

- Putin prinimaet riadovych grazhdan w Narodnyi front cherez svoisajt (2011). [Путин принимает рядовых граждан в Народный фронт через свой сайт] W: <https://www.newsru.com/russia/06jun2011/ifront.html> (dostęp: 3.01.2023).
- ROSE, R. | MISHLER, W. | MUNRO N. (2011), *Popular Support for an Undemocratic Regime. The Changing Views of Russians*. Cambridge.
- SERGEYEV, S. G. (2011), Osobennosti institutsionalizatsii i politicheskiy potentsial Obshcherossiyskogo nar odnogo fronta. W: Vestnik PAGES. 3(28), 62-71. [Сергеев, С. Г. (2011), Особенности институционализации и политический потенциал Общероссийского народного фронта. W: Вестник ПАГС. 3(28), 62-71.]
- SŁOWIKOWSKI, M. (2018), Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej. Łódź.
- SOKÓŁ, W. (2019), Pojęcie, specyfika i uwarunkowania partii władzy w Federacji Rosyjskiej. W: *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 5(1), 69-84.
- TILLY, C. (2004), *Social Movements, 1768-2004*. London.
- Ukaz nr 204 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii „O natsional’nykh tselyakh i strategicheskikh zadachakh razvitiya Rossiyskoy Federatsii na period do 2024 goda”. [Указ № 204 Президента Российской Федерации «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года»]. W: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/43027?ysclid=lckvzgaw11984355262> (dostęp: 3.01.2023).
- Ustav ONF. [Устав ОНФ.] W: <https://oko-planet.su/infonfoko/193158-ustav-onf.html> (dostęp: 3.01.2023).
- Vstrecha Putina s chlenami Koordinacionnogo soveta (2011). [Встреча Путина с членами Координационного совета] W: https://ria.ru/putin_meeting_popular_front_07052011/ (dostęp: 3.01.2023).
- YELIFEROVA, I. D. (2012), „Yedinaya Rossiya” i obshcherossiyskiy narodnyy front kak instrumenty politicheskoy mobilizatsii W: Vestnik Permskogo universiteta. Seriya: Politologiya. 3, 5-12. [Елиферова, И. Д. (2012), «Единая Россия» и общероссийский народный фронт как инструменты политической мобилизации W: Вестник Пермского университета. Серия: Политология. 3, 5-12.]
- Zasedaniye mezhregional’nogo foruma ONF (2012). [Заседание межрегионального форума ОНФ] W: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/51206?ysclid=lckvc6wmjic400424177> (dostęp: 3.01.2023).